

նականներ. տարուայ ընթացքում ընդունուած են 11 երդ. հաւատ. և 16 օգնականներ: Մասնաժողովը բացի վարչական մասից գլխաւորապէս զբաղուել է փաստաբանների այլ և այլ պարտազանցութիւններէջ ծագած գործերով և իր վճիռներում տուել է փաստաբանական էտիկային վայել պատշաճաւոր հրահանգներ. յայտնի դէպքերում մասնաժողովը յանցաւոր ճանաչուած փաստաբաններին դատապարտել է, ենթարկելով նրանց նկատողութեան կամ աւելի ծանր դէպքում զրկելով փաստաբանական պրակտիկայից որոշ ժամանակով: Ընդհանրապէս այդպիսի գործերի թիւը տարուայ ընթացքում եղել է 35:

Անժխտելի է այդ հիմնարկութեան բարոյական ազդեցութիւնը փաստաբանական բարքերի բարւոյքման վրայ. մասնաժողովի որոշումների հրահանգիչ ոգին, նրա իրական հսկողութիւնը փաստաբանների գործունէութեան վրայ այն հետեանքը կ'ունենայ, որ երդուեալ հաւատարմատարը, իբրև հասարակական պաշտօնեայ, աւելի գիտակցօրէն կը վերաբերուի իր գործին, և չի թոյլ տայ որևէ գործողութիւն իր բարձր կոչման հակառակ, քաջ գիտնալով, որ նրա վրայ հսկող աչք կայ և թէ ինքը իւրաքանչիւր անպատեհ արարքի համար պէտք է պատասխան տայ ընկերական դատի առաջ: Ցանկանք կատարեալ և յարատև աջողութիւն այդ համակրելի հաստատութեան:

ՅՈՎ. ՍՊ.

22) 1. ՄՍԵՐԵՆՆԵՑ. «Методы по армянской диалектологии. Часть II, выпускъ I. Сравнительная морфология Мусского диалекта въ связи съ морфологіей габара и среднеармянскаго.» (Ուսումնասիրութիւններ հայ բարբառաբանութեան մասին Մասն Բ. պրակ Ս. Համեմատական ձևաբանութիւն Մշի բարբառի՝ զբաբարի և միջին հայերէնի ձևաբանութեան հետ կից): Մոսկվա, 1901, մեծադիր 8⁰, եր XXI+186.

Այս աշխատութեան առաջին մասը հեղինակը տպւել է 1897-ին, իբրև մագիստրոսական շարագրութիւն («Մշի բարբառի համեմատական ձայնաբանութիւնը՝ զբաբարի ձայնաբանութեան հետ կից»): Այս առաջին մասի առաջաբանից տեսնում ենք, որ իր գրուածքի նիւթը հեղինակը անձամբ հաւաքել է 1894 և 1895 թուերին Անդրկովկասում ճանապարհորդելով, Բաթումում, Թիֆլիսում և Էջմիածնում գտած մշեցիներից, որովհետև չէ կարողացել, ինչպէս ցանկալի էր, ուղեորութիւն կատարել Տաճկահայաստան և բուն տեղում, Մուշ քաղաքում և չրջակայ դաշտում, ուսումնասիրել այդ բարբառը: Մշի բարբառ-

ռով տպագրուած նիւթերը նրան բաւարարութիւն չեն տուել, որովհետեւ չունեն հնչիւնների գրութեան այն ճշտութիւնը, ինչ որ պահանջուած է լեզուագիտական պարագմունքի համար: Ուստի իր հաւաքած նիւթերից կազմել է Մշի բարբառի մի բառարան, որ պարունակում է աւելի քան 1000 բառ, և այս բառերը համեմատել է զրաբարի, մասամբ և ուրիշ բարբառների հետ: Իր ուսումնասիրութեան մէջ հետեւել է այն սիստեմին, որին հետեւել են և ուրիշ հետազոտողներ, որոնք զաւառաբարբառի հնչիւնական երևոյթները համեմատում են զրաբարի հետ:

Այժմ լոյս տեսած՝ երկրորդ մասի առաջին պրակը, որ գրուած է իբրեւ շարագրութիւն դօկտորական աստիճան ստանալու համար, հետազոտում է Մշի բարբառի ձևաբանութեան մի մասը, այսինքն՝ այդ բարբառի բառակազմական մասնիկները և հոլովումը: Յաջորդ պրակը պէտք է պարունակէ գերանունների ու բայերի հոլովումն ու խոնարհումը, միւս մասն բանիների և մշերէնի բառակազմութիւնը: Այնպէս որ բոլոր աշխատանքը միասին վերջրած՝ կը տայ Մշի բարբառի քերականութեան այն մասը, որ կոչուած է ստուգաբանութիւն, գիտական ոճով մշակուած, հնչիւններն ու ձևերը համեմատելով հնդիկ-ուրոպական լեզուների, զրաբարի, միջին հայերէնի և ուրիշ զաւառաբարբառների համապատասխան ձևերին հետ:

Հայերէն բարբառների ուսումնասիրութեան կարևորութեան վրայ առաջին ուշադրութիւն դարձնողն եղաւ հանգուցեալ Ք. Պատկանեանը (1864—1869), որ և մի քանի նմուշներ ու նիւթեր տուեց այդպիսի աշխատանքների (1875): Դեռ նրանից առաջ, 1852-ին, Գ. Հախվէրդեանը Սայեաթ-Նօփլայի հրատարակութեան առաջաբանում փորձել էր տալ Թիֆլիսի բարբառի քերականութիւնը, իսկ նրանից յետոյ կատարուեցին մասնագէտների ձեռքով բաւական թուով ուսումնասիրութիւններ, և այսօր մեր զաւառաբարբառներից շատերն արդէն հետազոտուած են, ինչպէս ագուլեցոց, Լեհաստանի հայերի, Կիլիկիայի, Ախալցխայի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի և այլն: Այս ուսումնասիրութիւնների մէջ հետզհետէ մշակուել է գիտական մէթօդ հայերէն բարբառների հետազոտութեան, պարզուած են լեզուագիտական հայեցակէտներ, վճռուած են բազմաթիւ բանասիրական հարցեր, որնէ բարբառի հնչիւններն և բառակազմական ու քերականական ձևերը համեմատուած են զրաբարի հետ, որ իր կողմից բազմաթիւ հետազոտութիւնների է ենթարկուել և համեմատուել է հնդիկ-ուրոպական լեզուների հետ: Այս այսպէս լինելով՝ հասկանալի է, որ մի նոր բարբառի ուսումնասիրութիւնը ներկայումս արդէն ոչ թէ մի ինքնուրոյն, շաւիղ բաց անող աշխա-

տութիւն կը լինի, այլ մի շարլօնական գործ—արդէն ձեռք բերուած պատրաստ եզրակացութիւնները յարմարեցնել ուսումնասիրութեւիք բարբառին, կամ սրա մէջ ևս գտնել այն՝ ինչ որ գտնուած է միւս բարբառների մէջ: Այս պատճառով կարծում ենք, որ ներկայումս որեւէ հայերէն բարբառի ուսումնասիրութիւնը, անկախ այն հարցից, թէ որչափ յաջող կամ անյաջող է կատարուած՝ ըստ ինքեան համապատասխան նիւթ չէ մագիստրոսական, մանաւանդ դոկտորական շարադրութեան համար:

Որպէսզի համողիչ լինի մեր ասածը՝ մի համառօտ համեմատութիւն անենք: 1890 թուին Աղ. Տօմսօն իբրև դոկտորական շարադրութիւն տպագրեց իր Պատմական քերականութիւնը Թիֆլիսի ալժմեան հայերէն լեզուի (Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса): Այս աշխատութեան մէջ հեղինակը ամենայն մանրամասնութեամբ վերլուծել է ուսումնասիրած բարբառի հնչիւնները, մասնիկները, քերականական ձևերը և համեմատել է հնդիկ-եւրոպականի, զրաբարի, մասամբ և ուրիշ գաւառաբարբառների հետ. այս կերպով նա հիմք է դրել հայերէնի համեմատական քերականութեան՝ Թիֆլիսի բարբառի վերաբերմամբ: Այժմ պ. Մսերեանցը նոյնը անում է Մշի բարբառի վերաբերմամբ, բայց այն մեծ տարբերութեամբ, որ Տօմսօնը եղել է մէթօդ ստեղծող, հետազօտող, ճանապարհ բացող, իսկ պ. Մսերեանցը՝ հարթուած ճանապարհով գնացող, հետեող: Օրինակ պ. Մսերեանցը համեմատել է մշերէնի 18 ածանցական մասնիկներ հնդիկ-եւրոպական մասնիկների հետ. բայց Տօմսօնը բոլոր այդ 18 մասնիկները արդէն գտել և համեմատել է հնդիկ-եւրոպականի հետ և նրանց ծագման նոյնութիւնը ապացուցել: Ի՞նչ կը մնար ուրեմն պ. Մսերեանցին—ընդհանրապէս քայլ առ քայլ հետևել Տօմսօնին, գրելից կրկնել նրա ասածները, իսկ քիչ անգամ՝ շեղուել նրանից, հետևելով ուրիշ, նորագոյն գիտնականների կարծիքներին, որոնք Տօմսօնի աշխատութիւնը գրուելու ժամանակ դեռ յայտնի չէին: Բերենք մի ապացոյց:

«Վա», «վան» մասնիկների մասին պ. Մսերեանցը գրում է (եր. 46, § 64).

«Նոր հայերէնի վա, վան մասնիկները, որոնք կազմում են ածականներ՝ երևում են շատ բարբառներում, ինչպէս արեւմտեան (օր. Կ. Պօլսի), նոյնպէս և արեւելեան (Թիֆլիսի, Մշի և այլն) խմբերում: Սրանք պէտք է նկատուին առաջացած սեռական հոլովից. նրանց մասին խօսք կը լինի գոյականների հոլովման բաժնում: Ուրեմն վա, վան մասնիկներով կազմուած բառերի մեծ մասը ներկայացնում է եղակի սեռականի սկզբնական ձևեր, որոնք սկսել են գործածուել նաև ածականի նշանակութեամբ. նոյնպէս է

նախում սրանց կազմութեան վրայ պրօֆ. Յօմօնը (Թիֆլ. քերական. § 247)։ Ապա բերում է 3 օրինակ—ամբողջ, ձմրեցող, երեկոսան։

Նոյն մասնիկների մասին Յօմօնը գրում է ի միջի այլոց հետեւեալը. (Պատմ. քերական. Թիֆլիսի, կր. 113, § 237).

«Թիֆլիսի մասնիկը ուա, ուան։ Գրաբարում չէ պատահում այսպիսի մասնիկ, նա Թիֆլիսի բարբառում կազմում է գոյականներից ածականներ... Ախալցխայի և Վ. Պօլսի բարբառներում մենք գտնում ենք նոյնպիսի վերջաւորութիւն սեռական հոլովի... Սա պարզապէս սեռական հոլով է, որ շնորհիւ իր նշանակութեան... և մանաւանդ շնորհիւ մի քանի մակբայների, ինչպէս էրէկ, որի սեռականն է էրէկուայ, որ նշանակում է d'hier, սկսեց գործածուել ինչպէս մեր ածականները։ Նա պահպանել է սեռական հոլովի թէ՛ ձևը և թէ՛ գործածութիւնը...» Ապա բերում է 21 օրինակ Թիֆլիսի բարբառից, որոնց մէջ կան նաև՝ ամբողջ, ձմրեցող, էրէկուայ, նախապէս բացատրելով, որ «ուա» և «ուան» գործ են անում անխտրաբար։

Այս երկու հատուածների համեմատութիւնից երևում է, որ պ. Մսերեանցի գրածի մէջ չը կայ և ոչ մի միտք՝ որ չը բղխէր Յօմօնի գրածից. վերջինս դեռ այն առաւելութիւնն էլ ունի, որ աւելի մանրամասն բացատրում է «ուա» կամ «ուան» մասնիկի յատկութիւնները (որոնք մենք դուրս թողլինք, բազմակէտներ դնելով) և բերում է ևս թէ՛ անգամ աւելի շատ օրինակ։ Ուրեմն պ. Մսերեանցը կրկնում է մշերէնի վերաբերմամբ այն՝ ինչ որ առաջուց ասուած է Թիֆլիսի բարբառի վերաբերմամբ։ Եւ այս օրինակը մէկ հատիկ, բացառութիւն չէ, այլ ընդհանուր, տիրապետող երեւոյթ, այն փոփոխութեամբ, որ պ. Մսերեանցի աշխատանքի մի մասում նրան առաջնորդ է հանդիսանում Յօմօնի Թիֆլիսի քերականութիւնը, իսկ մի ուրիշ մասում՝ Հիւրշմանի Հայերէն քերականութիւնը, մի շատ լուրջ գործ, որ լոյս տեսաւ Լէյպցիգում 1897 թուին։ Մենք չենք ուզում սրանով ասել, թէ Մսերեանցը արտագրել է ուրիշ հեղինակներից, թէ նա ինքն անկարող էր ինքնուրոյնաբար նոյն բանն ասել, այլ ուզում ենք ասել, թէ հետազոտութեան նիւթ ընտրելով մի բարբառ՝ նա կամայ թէ ակամայ պէտք է հանդիսանար կրկնող ուրիշների ասածներին, իսկ այս դերը համապատասխան չէ այն մարդուն, որ ձգտում է գիտութեան բարձրագոյն աստիճան ձեռք բերելու և, ուրեմն, պէտք է անկասկածելի ապացոյցներ տայ ինքնուրոյն աշխատելու լիակատար պատրաստութեան։ Դեռ կարելի էր հաշտուել, եթէ պ. Մսերեանցը Մշի բարբառի ամբողջ քերականութիւնը (թէ տրւուած երկու հատորը և թէ տպուելիք պրակը) տար մի անգամից՝ իբրև մագիստրոսական շարագրութիւն։

Գալով աշխատութեան ներքին յատկութեան՝ պէտք է նկա-

տենք, որ հեղինակը բաւականաչափ ծանօթ չէ իր ուսումնասիրած բարբառին, հեղինակօրէն չէ տիրապետում նրան, այլ գիտէ ափսոսանքով՝ որքան կարողացել է նիւթ հաւաքել երկու ամառուայ ընթացքում՝ մշեցիներէրից Անդրկովկասում։ Նա, ինչպէս տեսանք, չէ օգտուել մշեցիների բարբառով տպուած նիւթերից, որովհետեւ նրանց ուղղագրութիւնը ցանկալի ճշտութիւնը հունիւն թէ՛ պ. Մսերեանցը տիրապետէր մշերէնին, որչափ հարկաւոր էր՝ նա անշուշտ կ'օգտուէր այդ նիւթերից, ուղղելով նրանց մէջ սխալ գրութիւնները, և այն ժամանակ նա կ'ունենար աւելի հարուստ բառամթերք և ձևեր՝ քան իր կազմած «աւելի քան 1000» բառը, որի կրկնապատիկը և եռապատիկը անտարակոյս գոյութիւն ունի մշեցոյ բարբառում։ Հմտութեան և նիւթերի պակասութիւնը գրքում արտայայտուում է շատ անգամ.— որևէ մասնիկի կամ ձևի գոյութիւնը մշերէնում՝ հեղինակը յաճախ ապացուցանում է միայն մի օրինակ բերելով և խոստովանելով, թէ աւելի հունի, օրինակ՝ «այն», «ու», «ուն», «ական» և այլն մասնիկների համար. կամ պարզապէս ասում է («անի» մասնիկի մասին), թէ «մեր մշերէն բնագիրներում չեմք գտնում (իսկ կայ թէ ոչ) համապատասխան ձև այս մասնիկին (եր. 29)։ Այն-ինչ մշերէնը կատարելապէս գիտցողը շատ աւելի օրինակներ կը գտնէր բոլոր այդ մասնիկների համար։ Մի և նոյն պատճառով պէտք է բացատրել հեղինակի մի քանի սխալներն էլ. օր.՝ որ մշեցոյ լեզուով լի (լիքը) բառը ասում է ընին (?) (եր. 25), կամ որ բաղնիք, հարմնիք, բալնիք և այլն հոլովւում են սովորական կանոնով և ք գիրը միշտ պահպանում են (եր. 31)։ Եւ այլն։

Նոյն անտեղեկութիւնը պատճառ է դարձել, ինչպէս կարծում ենք, մի խոշոր թիւրիմացութեան։ Հեղինակը քանի անգամ յայտնում է, հակառակ մինչև այժմ տիրող ընդհանուր կարծիքին, թէ մշերէնը, իր ձայնաբանութեան պատճառով, պատկանում է հայ գաւառաբարբառների արեւելեան խմբին։ (Արեւելեան խմբին են պատկանում Թիֆլիսի, Ագուլիսի, Ղարաբաղի և այլն բարբառները)։ Նախ և առաջ՝ վտանգաւոր է որևէ բարբառի գիրքը միւս բարբառների մէջ՝ որոշել միայն նրա ձայնաբանութեան հիման վրայ, անտես անելով քերականական ձևերը, որոնք ինչպէս լեզուի, նոյնպէս և բարբառի գլխաւոր տիպն են կազմում։ Բայց թողնելով այս՝ նոյն-իսկ մշերէնի ձայնաբանութեան մասին հեղինակի անպայման վկայութիւնը շատ տարակուսելի է. մի՞թէ մշեցին «բան», «գարի», «արդար» բառերը նոյնպէս է արտասանում՝ ինչպէս օր. թիֆլիսեցին, ագուլեցին և այլն։—Այդպիսի նոր և քիչ հաւանական միտք

յայտնելու համար պէտք էր նախ կատարելապէս հետազօտել այդ բարբառը բուն տեղում, և այն էլ մեծ զգուշութեամբ. որովհետև տնտեսական պատճառներով մշեցիք վաղուց ի վեր սովոր են պանդխտելու Պօլիս, Թիֆլիս և ուրիշ տեղեր, և երկար տարիներ պանդխտութեան մէջ մնալով՝ իւրացնում են օտար բարբառների հնչիւններ ու ձևեր և վերադառնալով իրանց գաւառը՝ որոշ չափով աղղում են իրանց բնիկ բարբառի վրայ: Ուրեմն նոյն-իսկ Մուշ քաղաքում և չրջակայքում ամեն մի մշեցու բարբառն ու հնչիւնը դեռ իսկական մշերէնը չէ. պէտք է երկար համեմատութիւններով գտնել անխառն, իսկական մշերէնը և ապա միայն որոշել նրա դիրքը՝ ըստ ձայնաբանութեան եւ ձեւաբանութեան:

Մի քանի խօսք էլ ասենք «միջին հայերէնի» մասին, որ պ. Մսերեանցը առաջին անգամ մտցրել է համեմատական ուսումնասիրութեան մէջ և որի կարևորութեան վրայ նրա ուշադրութիւնը դարձրել է պրօֆ. Ն. Մառը (եր. V, ծան. 2): Միտքը, անտարակոյս, շատ դեղեցիկ է, բայց իրազօրութիւնը անբաւարար: Միջին հայերէն ասելով հեղինակը հասկանում է ամբողջ միջնադարեան գրականութեան լեզուն (եր. 2, ծան.). այսպէս հասկանալը հեշտ միջոց է, բայց լեզուագիտական նպատակի համար անպէտք: Միջնադարեան գրականութեան մէջ գործ են ածուած բաղմախուռն ձևեր ու հնչիւններ, որոնցից մի մասը ժամանակակից, կենդանի ձևեր ու հնչիւններ են այսօրինչ դարի համար, իսկ միւս մասը՝ արդէն մեռած, գրաբարի անկենդան մնացորդներ: Օրինակ՝ միջնադարեան հայերէնում պատահում են «առներ» և «ալներ» (որից մեր այժմեան անել, էնել, բնել ձևերը). կամ՝ «եկն», «եկա», «երեկ»: Արդ՝ կարելի է այս ձևերը անխտիր կերպով միջին-հայերէն համարել այն պատճառով, որ դրանք պատահում են միջնադարեան գրականութեան մէջ, և ինչ հասկացողութիւն պէտք է կազմենք այս գէպը միջին հայերէնի ձայնաբանութեան ու ձևաբանութեան մասին: Հեղինակը իրաւացի կերպով «նոր հայերէն» խօսքով հասկանում է «այժմեան բարբառների ամբողջութիւնը», այսինքն գրական լեզուն չէ խառնում «նոր հայերէնի» մէջ. պէտք էր ուրեմն, հետեղական լինելով, միջնադարեան գրականութեան մէջ էլ որոշել այն ժամանակի կենդանի լեզուն և բարբառները և նրանց հետ չը խառնել գրական և գրաբար լեզուի յատկութիւնները: Սրա համար հարկաւոր կը լինէր մի մեծ, նոր և ծանր աշխատանք յանձն առնել, որից սակայն խուսափել է հեղինակը:

Միջին հայերէնի համար ևս շատ պակասաւոր են հեղինակի աղբիւրներն ու նիւթերը. նա ունեցել է ձեռքի տակ ընդա-

մենը 6 տպագրուած գիրք և մի անտիպ—քաղուածքներ Կա-
մենեցի հայոց դատաստանական գրքերից, որ հեղինակին մա-
տակարարել է Ս. Յովհաննիսեան: Այն-ինչ կարելի էր այդ աղ-
բիւնները տասնապատկել թէ տպագիրներով և թէ անտիպներով,
ուրեմն և շատ աւելի նիւթ ունենալ: Հարկաւոր էր մանաւանդ
օգտուել ձեռագիրների մէջ պատահող բազմաթիւ յիշատակարան-
ներից, որոնք, մեծ մասամբ կիսագրագէտ մարդկանց ձեռքով
գրուած՝ հարազատ կերպով պատկերացնում են ժամանակի հըն-
չիւններն ու բառաձևերը և շատ հետաքրքրական նիւթ են մա-
տակարարում հնչիւնների և ձևերի կազմութեան համար:

Մանրամասնութիւնների մէջ մտնել մեր յօդուածի ծրա-
գրից դուրս է: Բաւականանալով վերը բացատրուած ընդհանուր
նկատողութիւններով տեսնում ենք, որ հեղինակը զփրակտա-
բար չէ գործ դրել այն աշխատանքը՝ որ հարկաւոր էր մի լուրջ,
գիտական և ինքնուրոյն գործ ստեղծելու համար:

Քրքի արժանաւորութիւնների մէջ առանձնապէս յիշելու
է այն յատկութիւնը, որ հեղինակը բազմաթիւ ծանօթութիւն-
ների մէջ բերում է զանազան բանասէրների յայտնած կարծիք-
ները այս կամ այն հարցի մասին, այսինքն բերում է այդ հար-
ցին վերաբերեալ բոլոր մատենագրութիւնը, որ մի պարագայի
համար գնահատելի դիւրութիւն է: Նոյնպէս նա սովոր է ամեն
անգամ յիշել այն հեղինակներն ու աղբիւրները, որոնցից որեւէ
կերպով օգտուել է:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

23) Александръ Аняинскій. Исторія Армянской Церкви. Кишиневъ,
1900, 307 стр. 8°, ц. 2 руб.

Ալեքսանդր Անինսկի. Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցու. Քիշինեւ, 1900,
306 էր. 8°, գինը 2 ռուբլի:

Հայոց հին և նոր գրականութեամբ հետաքրքրուող ողու հե-
ղինակներ չը կան: Պ. Աննինսկի մի բացառութիւն է կազմում:
Այս գրքից առաջ նա հրատարակել է իր մի այլ աշխատութիւնը,
որի մէջ քննում է թէ հին հայ պատմագիրները ինչ արժէք ու-
նեն իբրեւ պատմական աղբիւրներ: Հեղինակը հայերէն չը գիտէ:
Սա, ի հարկէ, մի շատ մեծ անյարմարութիւն է. բայց ի նկա-
տի ունենալով որ համարեա բոլոր հայ պատմագիրները թարգ-
մանուած են մասամբ եւրոպական և մասամբ ողուաց լեզուով,
պէտք է ընդունել, որ հայերէն չիմացող հետազօտողն էլ կարող է